

Əhməd bəy Ağaoğlunun mühacirət fəaliyyətində İran türkləri və Cənubi Azərbaycan məsələsi

The Iranian Turks and the issue of South Azerbaijan in Ahmad Bey Agaoglu's emigration activities

Asim Cənnətov / Asim Jannatov

Institute of Oriental Studies,

Azerbaijan National Academy of Sciences

aze.asim93@gmail.com

Röya Mirzəbəyova / Roya Mirzabayova

Institute of the History of Science,

Azerbaijan National Academy of Sciences

royamirzabayova@gmail.com

ORCID ID:
0000-0002-1614-5103
0000-0002-8394-3682

Daxil oldu:
Received: 10.04.2022

Qəbul olundu
Accepted: 21.05.2022

Xülasə. Şuşa şəhəri bir çox Azərbaycan maarifçiləri və ziyalıları — ədiblər, şairlər, yazıçılar və xüsusən də musiqçilərin evi olmuşdur. Türkiyə ictimai fikir tarixində Güney Azərbaycan məsələsinin gündəmə gəlməsi və məsələ ilə əlaqədar mövzuların araşdırılmasında Şuşa ziyalılarının rolu hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur. Şuşa maarifçiləri Türkiyənin diqqətini bu məsələyə cəlb etmək üçün elmi araşdırmalarında davamlı olaraq İran türkləri məsələsinə toxunmuş və Güney Azərbaycan məsələsini də bu kontekstdə araşdırmaya cəlb etmişlər. Bu məsələnin elmi əsaslarla tədqiq olunmasında Şuşalı maarifçilərdən Əhməd bəy Ağaoğlu və Hüseyn Baykara misilsiz xidmətlər göstərmişlər. Məqalədə Əhməd bəy Ağaoğlu və onun elmi fəaliyyətində Güney Azərbaycan məsələsi haqqında ətraflı məlumat verilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Şuşa, Əhməd bəy Ağaoğlu, Türkiyə, maarifçilər

Summary. The city of Shusha has been the home of many Azerbaijani intellectuals - writers, poets, writers and especially musicians. In the history of Turkic public opinion, the issue of South Azerbaijan has always been on the agenda and the role of Shusha intellectuals in the study of related topics has always been in the spotlight. In order to attract Turkey's attention to this issue, Shusha intellectuals have continuously touched on the issue of Iranian Turks in their scientific research and have also included the issue of South Azerbaijan in this context. Shusha intellectuals Ahmed Bey Aghaoglu and Huseyin Baykara have rendered unparalleled services in the study of this issue on a scientific basis. The article provides detailed information about Ahmed Bey Aghaoglu and the issue of South Azerbaijan in his scientific work.

Keywords: Azerbaijan, Shusha, Ahmed bey Ağaoğlu, Turkey, enlighteners

Резюме. Город Шуша был родиной многих азербайджанских просветителей и выдающихся деятелей в области науки, культуры и искусства. В истории турецкой общественно-политической мысли вопрос Южного Азербайджана и связанные с ней исследовательские направления неизменно привлекали внимание исследователей. Особое место в формировании дискурса по данной тематике занимает вклад шушинской интеллигенции, которая стремясь акцентировать внимание Турции на данной проблематике, в своих научных изысканиях последовательно обращалась к вопросам, касающимся тюрок Ирана, интегрируя проблематику Южного Азербайджана в более широкий контекст этнополитических исследований региона. Значительный вклад в педагогическую деятельность оказали шушинские педагоги Ахмед-бей Агаоглу и Гусейн Байкара. В статье дается обзор о жизни и научной деятельности Ахмед бека Агаоглу сосредоточившись на анализе отражения южноазербайджанской проблематики в его научной деятельности.

Ключевые слова: Азербайджан, Шуша, Ахмед бек Агаоглу, Турция, просветители.

Giriş

Azərbaycan Respublikasının 18 oktyabr 1991-ci ildə Dövlət Müstəqilliyini bərpa etməsi, Dağlıq Qarabağ ətrafında Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin alovlanması, Türkiyənin Şərqi doğru genişlənmə siyasəti və bütün bunların Güney Azərbaycana yansıması Türkiyə ictimai fikrində də müəyyən dərəcədə öz əksini tapırdı. Azərbaycan Respublikasının 44 günlük Vətən savaşında Ermənistan üzərində parlaq qələbəsi və Türkiyənin Azərbaycan Respublikası ilə yaxınlaşma siyasəti Güney Azərbaycan məsələsinin öyrənilməsində yeni bir baxış bucağının formalaşdığını göstərir.

Əhməd bəy Ağaoğlu şəxsiyyəti

Əhməd bəy Mirzə Həsən bəy oğlu 1868-ci ildə Qafqazın Parisi hesab edilən Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. 1887-ci ildə Şuşa Real Məktəbini bitirmişdir. Şuşa real məktəbi* o dövrdə elmi, ziyalı, istedadlı və eyni zamanda vətən eşqi ilə yanan maarifçilər yetişdirə bilmişdi. Hətta Əhməd bəy Ağaoğlu öz tərcümeyi-halında müəllimlərinə dair belə qeyd edirdi: “Bu sadə vəzifəsini diqqətlə yerinə yetirən, məslək eşqi ilə dolu olan insanları xatırlarkən indi də dərin bir şükran hissi və minnətdarlıqdan özümü saxlıya bilmirəm. Onlar məndə və yoldaşlarımda elmə, irfana, həqiqətə qarşı dərin bir iman və eşq yaradaraq bizim üçün həyat yolunu işıqlandıran bir məşəl oldular... Bu müəllimlər tələbəyə elm, irfan, gözəllik və hürriyyət eşqini vermək yolunu tapırdılar. Tələbələrində öz- özlərini tərbiyə etmək və yetişdirmək çarələrini aşılaya bildilər”. (Nəsirov 2018: 111)

1887-ci ildə Şuşa Real Məktəbini bitirdikdən sonra Peterburqa, sonra isə gənclik xeyallarını gerçəkləşdirmək üçün Parisə yola düşür. Əhməd bəyin ürəyindən Axundzadənin «Dərviş Məstəlişah və Müsyö Jordan» komediyasmdakı Şahbazbəyin tərəqqi arzuları keçirdi. Aydın olan bu idi ki, Əhməd bəy oxuyub ərsəyə çatmaq üçün harasa uzaqlara, mədəni tərəqqi cəhətdən Vətəninə görə xeyli irəliləmiş bir yerə getməli idi. Doğulub böyümüş olduğu yerlərdən, ona «can» və ruh vermiş olan insanlardan uzaqlarda!.. «Kimə və nəyə yaxınlaşmaq üçün?». Bu hələ ona da, anasına da tam «məchul» bir məsələ idi. Yenə sözü

* XX əsrin 70-80-ci illərində orta təhsil sahəsində çarizmin mürtəce siyasəti orta məktəblərin həm kəmiyyət, həm də keyfiyyətcə inkişafını ləngidir, ona ciddi mane olurdu. Bütün bunlara baxmayaraq, yerli əhali orta təhsilə ciddi cəhd edirdi. Arxiv sənədləri göstərir ki, orta məktəb tələbi Şuşa şəhərində daha güclü idi. Şuşalıların orta məktəb tələbi, bunun üçün müvafiq bina və pügünəyl vəsaiti ayırmaq qərarı get-gedə güclənirdi. Əhalinin orta təhsilə ciddi səy göstərməsi bütün Zaqafqaziyada diqqətəlayiq hadisə idi. Beləliklə, bütün bunlar 1881-ci ildə sentyabrın 20-də Şuşa şəhər ictimaiyyətinin tələbi ilə 6 sinifli realni məktəbinin əsasının qoyulmasına gətirib çıxardı. Məktəbə ilk dəfə 159 şagird qəbul edilmişdir. (Əhmədov 2001: 143)

faytonla doğma yurdundan ayrılan gənc mütəfəkkirə verib, o günkü mühakimələri ilə tanış olaq: «Təkərlərin hər dönməsi ilə (...) mənə can və ruh vermiş olan insanlardan bir az daha uzaqlaşardım. Yalnız müddətən deyil, mənən də...» Ayrılıq əzabı bu sözlərdən daha da aydınlaşır: «Mən tarixin və təbiətin verdiyi bütünlüyü qeyb edəcəyəm, fəqət yeni bir bütünlük də almış olmayacağam. Yarım-yapalaq bir şey olacağam!». 1888-ci ildə Əhməd bəy Parisə gedir və altı ay ərzində fransız dilini öyrənir. (Mirəhmədov 2014:12)

1888-1889-cu illərdə Sorbonnadakı “Tarix və fiziologiya” fakültəsi ilə məhdudlaşmamış, eyni zamanda “Hüquq” fakültəsinə də daxil olmuşdur. Oxuduğu müddətdə bir sıra fransız məcmuələrində, Tiflisin “Qafqaz” məcmuəsində Qafqaz millətlərinə hüriyyət və şərqşünaslıq ilə bağlı bir sıra məqalələri ilə öz fikirlərini aşılmağa başlayır. (“Azərbaycan haqqında türk nəşriyyatında çap olunmuş məqalələrin kserosurətləri”: v.26) O, hüquq məktəbində oxumaqla bərabər Sorbonnadakı «Əməli yüksək tədqiqat məktəbi» və «Şərq xalqları tarixi və dilləri məktəbi»ndə bəzi dərslərə də gedir. 1891-ci ildə hüquq məktəbini *Lisan an Durda* diplomu ilə bitirir. «Əməli yüksək tədqiqat məktəbi»ndə müəllimi məşhur şərqşünas professor Ceyms Darmsteter, «Şərq xalqları tarixi və dilləri məktəbi»ndə müəllimləri görkəmli şərqşünaslardan Şefər və 1878-ci ildən Fransa Akademiyasının üzvü Barbye de Meynar olur. Bu pedaqoqların ərəbcə, farsca və türkcə dərsləri çox maraqlı keçir. Azərbaycanlı gənc özünün elmə, tarixə, dillərə həvəsi ilə professorların diqqətini cəlb edib rəğbətini qazanır. O, filosof E.Renanın (1820-1892) tarixə və milli münasibətlərə, C.Darmsteterin (1849-1894) Şərq xalqlarının dil, məzhəb və etnoqrafiyasına dair mühazirələrini xüsusi maraqla dinləyir. (Mirəhmədov 2014: 14)

Əhməd bəy Ağaoğlu 23 yaşında Londonda keçirilən “IX Beynəlxalq Şərqşünaslar” Konqresində (5-12 iyul 1892-ci il) iştirak edir və onun məqaləsi Kembric Universitetinin nəşriyyatında dərc olunur. (Türk izi, Azərbaycan Milliyetçilər Dernegi, Mayıs 1952:14) O, belə bir mötəbər bir forumda iştirak etmək haqqı qazanan ilk müsəlman elm insanı idi. Təbii ki, C.Darmsteterin himayəsi altında olması da bu işdə mühüm rol oynayırdı. Gənc Azərbaycanlı alimin tədqiqatları sürətli bir şəkildə Fransanın akademik dairələrini özünə cəlb edə bildi. Görkəmli fransız şərqşünas Ernest Renan onun uğurlu elmi fəaliyyətindəki nailiyyətlərindən fəxr və qürur hissi ilə danışdı. E. Renan ona təhsilini bitirdikdən sonra Avropada qalmasını tövsiyə edir: “Sənin dünya şöhrətli alim olmaq qabiliyyətin var, Vətənə qayıtma, Şərq səni geri salar”. Ə.Ağaoğlu öz xalqının əsl vətənpərvər biri kimi onun bu təklifinə belə cavab verir: “Şərqi də savadlı insanlara ehtiyacı var, sizdən aldığım elmi bilikləri vətənimdəki soydaşlarıma aşılacağam”. (Balayev 2020: 26) Əhməd bəy Ağaoğlu qərbdə fərdi inkişaf və insanın hüquqi azadlığının maddi və intellektual inkişafa yol açmasını bildirir və şərqə də bu

gerilikdən çıxarmaq istəyirdi. Onun Malta sürgünü (1919-1920) zamanı yazdığı və 1927-ci ildə nəşr edə bildiyi “Üç Mədəniyyət” əsərində də şərq cəmiyyətinin geriliyindən və müasirləşmə və qarbləşmə zərurətindən yazırdı. Şərqdə despotik dövlətin “fərd” amilini boğduğundan, vətəndaş cəmiyyətinin yoxluğundan söz açırdı. (Georgeon 1989: 189)

Əhməd bəy Ağaoğlu Vətənə qayıtdıqdan sonra, 1896-cı ildə Şuşada ilk kitabxanayı açır. Bu dövrdə eyni zamanda, Ə.Hüseynzadə ilə birgə "Həyat" qəzetinə də redaktorluq edir. 1905-ci ildə çar hökumətinə və daşnak ermənilərə qarşı mübarizə aparmaq üçün "Difai" təşkilatını yaratmışdır. 1908-ci ilin sonlarında İstanbula köçməli olur. Bu dövrdən sonra milli məsələlərə daha çox önəm verir. Türk Ocağı milli hərəkatının aparıcı siması olan Ağaoğlu bu hərəkat tərəfindən keçirilmiş konqresə prezident seçilir. Sonradan gənc türklərin İttihad və Tərəqqi Partiyasına daxil olur.

İndi artıq o, İrani deyil, Türkiyəni ən böyük islam dövləti hesab edir və belə düşünür ki, müsəlmanlara dünya miqyasında dayaq ola biləcək ölkə də məhz Türkiyədir. Beləliklə, o, T.Svitoçovskinin yazdığı kimi, yavaş-yavaş «türkçülüyə doğru gedən dolambac bir yola düşməyə başladı». «İran cəmiyyəti» əsərinin adındakı «İran» məfhumu Qərb və rus məxəzlərinin çoxunda olduğu kimi, geniş mənada işlənib, eyni zamanda, Azərbaycanı əhatə edir. Bunun xüsusilə müəllifin icmal boyu İranla bərabər Cənubi və Şimali Azərbaycan haqqında da eyni ciddiyyətlə danışmasından, Bakı, Təbriz, Naxçıvan, Urmu, Ərdəbille əlaqədar məsələləri, hadisələri yad etməsindən, tez-tez «biz», «bizim ölkəmizdə», «bizdə» kimi sözləri işlətməsindən də aydın görmək olur. Məsələn, əsərin bir yerində o məşhur təbrizli həkim Molla Zeynalabdinin tələbəsi olmuş bir yəhudi həkimin Şuşada xəstələri məharətlə müalicə etməsindən söz açır. (Mirəhmədov 2014: 16-18)

Ə.Ağaoğlu Azərbaycan tarixində təkcə ictimai-siyasi xadim olaraq deyil, eyni zamanda bir ədib kimi də xatırlanır. Belə ki, Ə.Ağaoğlunun Azərbaycanda çar Rusiyasına qarşı milli azadlıq hərəkatı illərində, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mövcud olduğu illərdə və mühacirət həyatı dönməsində bir sıra ədəbi-bədii, etik fəlsəfi, tarixi, elmi tənqidi əsərləri, o cümlədən çoxlu sayda məqalələri işıq üzü görmüşdür. Lakin onun elmi fəaliyyətinin böyük bir qismi Türkiyə Cümhuriyyətindəki mühacirət illərinə təsadüf edir. Müəllifin “Mən kiməm?”, “Tanrı dağında”, “Könülsüz olmaz”, “Sərbəst insanlar ölkəsində”, “İngiltərə və Hindistan”, “İran və inqilabı” və başqa bu kimi yazıları günümüze gəlib çatmış ən mühüm əsərlərindəndir. İranda yaşayan türk xalqları və Güney Azərbaycanın öyrənilməsi baxımından Ə.Ağaoğlunun ən qiymətli əsəri 1941-ci ildə Türkiyədə dərc olunmuş “İran və inqilabı”dır.

Güney Azərbaycan məsələsinin öyrənilməsində Ə.Ağaoğlunun “İran və İnqilabı” əsərinin yeri

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulmasında iştirak etmiş və Azərbaycanın Sovet Rusiyası tərəfindən işğal olunmasından sonra həyat və yaradıcılığını Türkiyədə davam etdirərək siyasi arenada olduqca yüksək məqamlara qalxmış Əhməd bəy Ağaoğlu “İran və İnqilabı” əsəri ilə Türkiyə ictimai fikrində İran türkləri anlayışının formalaşmasında mühüm rol oynamış və İranda böyük bir türk varlığının olduğunu gündəmə gətirmişdir. Belə ki, bu əsərdə başlıca olaraq İranda qəznəvilərdən qacarlara qədər olan minillik dövrdə türklərin hakimiyyəti, 1500-1900-cü illər arasında baş vermiş tarixi hadisələr, Səfəvi, Əfşar və Qacar sülalələrinin etnik kökəni və onların hakimiyyəti illərində yadda qalan önəmli hadisələr yer almışdır.

Müəllif İranın son minillik tarixini Türk tarixinin biri hissəsi hesab edir. Türkiyə ictimai fikrində “İranda türklərin min ili” anlayışını elmi dövriyyəyə gətirən məhz Ə.Ağaoğlu olmuşdur. İranda Samanilər sülaləsi ilə başlayan türk hakimiyyəti təxminən min il boyunca davam etmiş və Qəznəvilər, Səlcuqlar, Xarəzmşahlar, Teymurilər, Ağqoyunlular, Səfəvilər, Əfşarlar və Qacarlar da türk olmuşdur. İranda son yüzillərdə baş vermiş inqilabların tarixinə nəzər salsaq görürük ki, türklər dövlət həyatında olduqca həlledici rol oynamışlar. Təbii ki, İranda türklüyün mərkəzi hər zaman Azərbaycan olmuş və Təbriz şəhəri Azərbaycanda yaşayan bütün türklərin tarixi və mədəni mərkəzi rolunu oynamışdır. Ə.Ağaoğlu da haqlı olaraq qeyd edir ki, türk dövlət başçıları tarixən etdikləri yanlışı İranda da təkrar etmiş və mənəvi hakimiyyətlərini qurmaqda zəiflik göstərmişlər. (Ağaoğlu 1941: 11) Onların bu mənəvi zəifliyi və şiəliyin təsiri altında fars mədəniyyətinin dərinə kök salması yüz illər sonra İranın daha çox türk deyil, fars kökənli bir dövlət olaraq tanınmasına səbəb olmuşdur.

Ə.Ağaoğlu, “İran və İnqilabı” əsərində İranın 1500-cü ilə qədərki tarixinə kiçik bir giriş verməklə kifayətlənərək daha çox Səfəvi, Əfşar və Qacar sülalələrinin hakimiyyəti dönməndə İranda yaşanmış hadisələri işıqlandırmışdır. Səfəvilər günümüzə istər İran, istərsə Azərbaycan tarixinin ayrılmaz bir səhifəsidir. Bu baxımdan Səfəvilər və onların hakimiyyəti dönməndə həm Azərbaycanda, həm də İranda baş vermiş önəmli tarixi hadisələr bu araşdırmada yer almışdır.

Səfəvilər dövlətinin ərazi bölgüsünə diqqət çəkən Ə.Ağaoğlu İranın Azərbaycan, Xorasan, Farsistan və Kürdistan kimi dörd böyük əyalətə bölündüyünü vurğulamış və Səfəvilər sülaləsinin təmsil olunduğu Təkəli, Şamlı, İstanlu, Qaramanlı, Əfşar, Qacar, Kəngərli, Qoçlu, Qaramosullu, Ziyadlı, Cavanşir, Qarabağlı və başqa bu kimi tayfaları göstərməklə onların türk

olduğunu isbatlamağa çalışmışdır. Səfəvi şahlarının və əyanlarının sarayda türk dilində danışması da onların hansı soya mənsub olduğunu göstərirdi.

Tarixdən bizə aydındır ki, Səfəvilər sülaləsinin sonlarına yaxın əfqanlar üsyan qaldıraraq İranın böyük bir hissəsində hakimiyyəti ələ almışdır. Bu əsərdə həmin keçici dönmə “İranda əfqan istilası” olaraq göstərilmişdir. Sözsüz ki, bu istila o qədər də çox davam etməmişdir. Azərbaycanın güneyində və İranın böyük bir hissəsində məskunlaşmış güclü türk qəbilələrindən biri olmuş əfşarlardan Nadir xan ortaya çıxaraq tez bir zamanda Səfəvilərin itirdikləri əraziləri geri qaytardı və 1736-cı ildə Azərbaycanın Muğan düzündə keçirilmiş qurultayda özünü şah elan etdi. Ağaoğlu Nadir şahı İranın ən güclü sərkərdəsi olaraq qiymətləndirməklə kifayətlənməmiş, onu şiəliyi aradan qaldırmaq və türk məmləkətlərini vahid bir mərkəzdə birləşdirmək istiqamətində atdığı addımına görə də təqdir etmişdir. Belə ki, qurultayda qəbilə rəisləri və alimlər qarşısında nitq söyləyən Nadir xan, Səfəvilər zamanı ortaya çıxan şiəliyi ümmət və millət arasında nifaq və ayrılıq yaradan başlıca amil olaraq gördüyünü ifadə etmişdir. (Ağaoğlu 1941: 42-48) Səfəvilər zamanı itirilmiş torpaqları geri qaytarmasına və Hindistanın şimalını fəth etməsinə baxmayaraq, yaşadıkları hakimiyyətinin son illərində Nadir şahı daha da qəddar etdi və ölümü Azərbaycan tarixində acıların yaşanmasına gətirib çıxardı. Nadir şahın ölümündən sonra İranda təqribən otuz illik dağınıqlıq başladı və Azərbaycan xanlıqlara parçalandı. Yalnız XIX əsrin sonlarında qacarlar bütün İranda mərkəzləşmiş hakimiyyəti bərpa edə bildi.

Qacarlar, onların etnik kökü, Qacar şahları, onların hakimiyyəti zamanında İranda baş vermiş önəmli tarixi hadisələr, İrana rus-ingilis müdaxiləsi və Məşrutə inqilabı kimi məsələlər İran və İnqilabı əsərinin ən önəmli hissəsini təşkil edir. Qacarlardan bəhs edən bölümdə onların Sulduz, Tanqut və Cəlair kimi üç qrupa bölündüyü və ilk əcdadlarının fərqli tarixi dövrlərdə Türküstandan bu torpaqlara gəldiyi vurğulanmışdır. (Ağaoğlu 1941: 52-53) Qacarların Səfəvilər zamanında da dövlət həyatında aparıcı rol oynadığı tarixdən bizə məlumdur. Qacarlar hətta Səfəvilərin xanədanlığı dönməsində də türklərin çoxluq təşkil etdiyi Qarabağ, Gəncə, Xorasan, o cümlədən, Mərv və Astarabadı idarə etmişlər..

Belə ki, qacarlar İranda mərkəzi hakimiyyətin zəiflədiyi bir zamanda ortaya çıxdılar. Bu sülalənin ən görkəmli nümayəndəsi olan Ağa Məhəmməd şah Qacar Şirazda yerləşən Kərim xan Zəndlə mübarizədə ciddi qələbə qazanaraq 1794-cü ildə Zəndlərin hakimiyyətinə tamamilə son qoydu və İranın cənubunu da özünə tabe etdi. Lakin Azərbaycanın quzeyində dağınıqlıq davam edirdi. Bu amil rusların Qafqaza irəliləməsini və Azərbaycanı işğal etməsini asanlaşdırırdı. Qacar şahı bu təhlükəni göz önünə alaraq paytaxtı Təbrizdən Tehrana köçürtdü. Buna baxmayaraq Azərbaycan yenə də İranın mərkəzi rolunu oynayırdı. Vəliəhdlərin Təbrizdə

oturması da bunu təsdiq edir. Əsərdə diqqəti cəlb edən digər bir maraqlı fakt müəllifin Ağa Məhəmməd şah Qacar haqqında dedikləridir. Müəllif, Ağa Məhəmməd şahı çox tədbirli bir şah olaraq qiymətləndirmiş, onun orduya və ticarətə böyük önəm verdiyini qeyd etmişdi. Tarix Qacar sülaləsinin yaddaşlardan silinməz bu şahı haqqında bir gerçəyi dəyişə bilməz. Ağa Məhəmməd şah Qacar İranda minillik türk hakimiyyətinin son ən güclü şahı olmuşdur.

Təsadüfi deyildir ki, Ağa Məhəmməd şahdan sonra İran taxtında hakimiyyətə gəlmiş Fətəli şahın zamanında qacarlar ruslarla savaşa məğlub duruma düşdülər və bunun acı nəticəsi olaraq Azərbaycan Rusiya ilə İran arasında rəsmən ikiye bölündü. Rusiyanın İrana təzyiqi Avropada əsas güclər olan Fransa və İngiltərənin Qacar şahını öz tərəfinə çəkməsi üçün əlverişli bir fürsət yaratdı. Rusiyanın cənuba irəliləməsini dayandırmaq məqsədi ilə həm İngiltərə, həm də Fransa Qacar şahı ilə anlaşma imzalanması üçün öz heyətlərini İrana göndərirlər. İrana hərbi yardım göndərməyi öz üzərinə götürən Fransa 1808-ci il tarixli Tilsit sülhündən sonra Napoleonun əmri ilə İrana göndərdiyi nümayəndə heyətini geri çağırdı. İngiltərə bundan istifadə edərək İrana külli miqdarda hərbi yardım göndərdi və Qacar şahını öz tərəfinə çəkdi. Müəllifin də qeyd etdiyi kimi, Rusiya-İran savaşlarının başlanması isə İranın iki nüfuz dairəsinə bölünməsinin rəsmən başlanğıcı oldu. Kitabda dəfələrlə qeyd olunmuşdur ki, bu dövrdə təkcə İran deyil, eləcə də bütün Şərqdə geriliyin başlıca səbəbi Qərbin yeniliklərindən xəbərsiz olması idi. Ordu quruculuğunda və idarəetmədəki bu gerilik qacarları iki dəfə rus-İran savaşında məğlub duruma gətirdi. Bu məğlubiyyət qacarları 10 fevral 1828-ci il tarixində Türkmənçay sülhünü imzalamağa məcbur etdi. Bununla da Azərbaycan Rusiya ilə İran arasında iki hissəyə bölündü. Bu bölünmə isə Azərbaycan xalqı üçün gələcək faciələrin başlanğıcı oldu. Fətəli şahdan sonra İran taxtına çıxmış Məhəmməd xanın dövründə rus-ingilis müdaxiləsi İrana açıq şəkildə yol tapdı. Ağaoğlu bu məsələyə toxunaraq qeyd etmişdi ki, rus-ingilis müdaxiləsinin İrana yol açması ilə İran Rusiya ilə İngiltərənin oyuncağına çevrildi və bundan sonra İranda ikili qütb yarandı. (Ağaoğlu 1941: 57-61)

Əhməd bəy Ağaoğlu, əsərin son bölümünü tarixdə Məşrutə adı ilə yaddaqalan İran inqilabına həsr etmiş, inqilabın başlıca səbəb və nəticələrinə toxunmuşdur. Məşrutə inqilabı Müzəffərəddin şahın hakimiyyətinin son illərində baş vermişdi. Bunu Babilik hərəkatından sonra xalq tərəfindən yeniliklərin rəsmən tətbiq olunmasına ilk ciddi addım hesab etmək olar. Müəllifin yazdığı kimi, inqilabı hazırlayan bir çox maddi və mənəvi səbəblər olmuşdur və inqilabdan öncə İranda yaranmış ümumi vəziyyət haqqında istinad edə biləcəyimiz ən dolğun qaynaqlar ingilis yazıçılarından Ser Moryerin “Hacı Baba” və Lord Kerzonun “İran və İran məsələsi” əsərləridir. Ə. Ağaoğlu inqilabı doğuran maddi səbəbləri ümumi şəkildə sadaladıqdan sonra mənəvi amillərə xüsusi yer vermişdi. Əsərdə qeyd olunur ki, rus-ingilis müdaxiləsinin

İrana yol tapması, qonşu ölkələrlə və Avropa ilə mədəni əlaqələrin qurulması, İranın Təbriz, Tehran, İsfahan kimi mühüm mədəni mərkəzlərində yeni məktəblərin açılması və İran gəncliyini cəlb etməsi, çörək dalınca qonşu Türkiyə, Quzey Azərbaycan və Hindistana üz tutmuş insanların oradakı yeniliklərlə bağlı İrandakı insanları məlumatlandırması İrana yeni ideya axınının başlanmasına səbəb olurdu. Bütün bunlar inqilabı hazırlayan mənəvi amillər idi. İnqilaba təsir göstərən mənəvi amillər arasında ilk olaraq İstanbuldakı Qalatasaray Sultaniyyə məktəbi xüsusi yer tutur və inqilabı hazırlayan bir çox fikir adamlarının yetişməsində mühüm rol oynamışdır. Ağaoğlu inqilabın hazırlanmasında Cəmaləddin Əfqani və Mirzə Ağaxanın rolunu xüsusi olaraq göstərərək qeyd edir ki, Mirzə Ağaxan açıq şəkildə İranın Türkiyə (Osmanlı) ilə birləşməsinə ifadə etməkdən belə çəkinmirdi. İnqilaba təsir göstərən mənəvi amillər arasında Quzey Azərbaycan da mühüm yer tuturdu. Belə ki, çar Rusiyası yeni tipli məktəblərin əsasını qoyduqdan sonra Azərbaycanda M.F.Axundzadənin fəaliyyəti ilə başlamış maarifçilik hərəkatı da İrana yeni ideya axınında ciddi mənəvi təsir göstərmişdir. Eyni zamanda inqilabın hazırlanmasında Hindistanda qədim İran dini inancına tapınan zərdüştərlərin də müəyyən rolları olmuşdur. Əsərin son hissəsində inqilabın səbəblərindən sonra onun tarixçəsi işıqlandırılmışdır. Müəllif, professor Braunun yazdıqlarına söykənərək inqilabın baş verməsinə zəmin yaradan amillər arasında əcnəbilərə, xüsusilə də ingilislərə və ruslara verilən imtiyazlara toxunmuşdur. (Ağaoğlu 1941: 92-100) Beləliklə, 1905-1911-ci illərdə baş vermiş Məşrutə inqilabında etirazçılar müəyyən mənada istəklərinə nail oldular. Bu, İranın demokratikləşməsi yolunda ilk ciddi addım oldu. Müəllif, inqilabın tarixçəsini geniş şəkildə şərh edərək qeyd edir ki, hər zaman olduğu kimi Məşrutə inqilabında da həlledici rol Azərbaycan və onun fədailəri oynadı.

Əsərin sonunda İranda minillik Türk hakimiyyətinin son şahı olan Əhməd şah Qacar haqqında deyilənlər də maraqlıdır. Müəllif yazır ki, Əhməd şah 13-14 yaşlarında olarkən taxta çıxaraq konstitusiya elan etsə də, ondan gözlənilənləri doğrultmadı, öncəki Qacar şahları kimi Avropa səyahətində zaman keçirərkən Kazak alayının bir nəfəri olan Rza şah Pəhləvi boş qalmış taxta sahib oldu. Pəhləvilərin hakimiyyətə gəlişi ilə İranda minillik Türk hakimiyyəti başa çatdı və türkdilli əhaliyə qarşı milli zülm siyasətinin başladılması ilə Güney Azərbaycanda bu gün də davam edən bir çox problemlərin təməli qoyuldu.

ƏDƏBİYYAT

1. Nəsirov, R. (2018) *Azərbaycan milli mətbuatının inkişafında Şuşa ziyalılarının rolu*, Baki, Mütərcim, 2018.

2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi: *“Azərbaycan haqqında türk nəşriyyatında çap olunmuş məqalələrin kserosurətləri”*. Fond 649, siyahı 1, sax. v. 273.
3. *Əhməd bəy Ağaoğlu haqqında*. (1952) Türk izi, Azərbaycan Milliyetçilər Derneği, Mayıs, 1952, sayı 1.
4. Balayev, A. (Kış 2019-2020) *Ahmet Bey Ağaoğlu – Doğu'nun Avrupalılaşması fikrinin en büyük savunucusu*, İrs-şahsiyyət, 18.
5. Georgeon, F. (1989) *Ahmed Agaoglu. Un intellectuel turc admirateur des Lumières et de la Révolution. Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*. pp. 186-198.
6. Mirəhmədov, Ə. (2014) *“Əhməd bəy Ağaoğlu”*. Bakı, “Ərgünəş”.
7. Ağaoğlu, A. (1941) *“İran ve İnkılabı”*, Zerbamat Basımevi, Ankara.
8. Əhmədov, H. (2001) *Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi*. Bakı, ABU.